

Recenzió – Review

RESTÁS ATTILA:

GYULAI ÉVA: RÉGI DIÁRIUM –

Clementis János fancsali evangélikus lelkész naplója, 1719–1760.Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 2018, 404 oldal (*Officina Musei*, 25.)

Miután részint az 1718. év terméketlensége, részint a túrhetetlen és túlzott adóbeszedések miatt Fancsal falut majdnem teljesen elhagyták, nagytudományú Grelnercius András, aki néhány évig rektor, egyszersmind prédikátor volt itt, egyébként Sartorides Imrét követte hivatalában, máshol kívánván lakóhelyet keresni magának, szintén eltávozott bizonyos lakosokkal együtt, és elhagyta állomáshelyét. Egyedül nemzeti Fancsaly Joób Jób maradt, aki 1717-ben Liptó vármegyéből jött ide lakni. Szarka Mihály, Margony János és Jakab Mihály pedig, megunván a vándorlást, ezen év vége felé tért vissza Borsod vármegyéből, mert további lakását itt képzelte el.

Ebben az időben történt az én száműzetésem a Sáros vármegyei radácsi egyházból, ahol három évig és néhány hónapig voltam, de elűzetvén ellenségeimtől, Gorlicky János atyától különféle módon gáncsoltatván, kivételes isteni gondviselésből tisztelendő Kis Wiczay Péter, a kassai magyar egyház pástora ajánlott engem tekintetes Szirmay Istvánnak, aki őtisztelendőségének szóló levelével erre a vidékre hívott.”

Így kezdi naplóját Clementis János fancsali evangélikus lelkész, amit kétnyelvű kiadásban – a magyar fordítás mellett a szemközti oldalon a latin kéziratos szöveg fényképe olvasható –, szlovák és angol nyelvű bevezetővel, terjedelmes kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátva bocsájtott a nyilvánosság elé Gyulai Éva történész, muzeológus, aki a neolatin filológia megannyi műfajában és az újkori művelődéstörténet számos témájában is otthonosan mozog. A szlovák származású és anyanyelvű Clementis, akinek ezért joggal tünteti fel szlovák névalakját is a fordító, a latin nyelvet használta naplójában, ami-ben magyar nyelvű bejegyzések helyel-közzel, szlovák nyelvűek viszont gyakrabban tűnnek fel. A forráskiadást személy- és helynévmutató (amibe viszont nem dolgozták bele a kísérő tanulmány névanyagát), valamint forrás- és szakirodalom-jegyzék követi. Ha ezen túl a tudományos apparátus tekintetében még hiányérzete támadhat a könyv olvasójának, az a közölt anyag tartalmi gazdagságából fakadhat – ezért egy tartalommutató megkönnyíthette volna a kötet használatát.

A *Régi diárium* cím nem Clementistől származik, hanem feltehetően akkor adták a kézirat ezen részének, amikor egybekötötték az 1856-tól vezetett feljegyzésekkel, ahogyan az a kézirat címlapján olvasható (*Régi Diárium és új Jegyző könyv 1856-tól*). Eredeti címként Clementis az *Ephemerides seu Diarium Ecclesiae Fancsaliensis*-t adta, azaz a fancsali egyház naplójaként határozta meg munkáját. Clementisnek nemcsak a feleségét, de összes gyermekét is elragadta az 1749. évi pestisjárvány, utódai tehát nem maradtak; részben ezzel, részben pedig a bejegyzéseknek az egyházi vonatkozásaival is magyarázható, hogy a fancsali gyülekezet hivatalos iratai közt őrződtek meg az egykori lelkész feljegyzései.

Gyulai Éva a bevezető tanulmányának három fejezetében mutatja be magát a naplót, majd lelkész szerzőjének a pályafutását, végül a fancsali evangélikus gyülekezet történetét a 18. század első felében. A protestáns értelmiségiek esetében a (napló)írást szinte kötelező intellektuális tevékenységnek lehet tekinteni, amit aligha számítottak a ma szépirodalomnak tekintett foglalatosságok közé: inkább valamilyen élethelyzet vagy speciális tevékenység válhatta ki, hogy sokan megörökítették a velük vagy környezetükben történt eseményeket. Külföldi tanulmányok, diplomáciai megbízatás, száműzés vagy üldöztetés készíthette a naplóírókat arra, hogy belekezdjen munkájába.

A Szerző idéz is néhány olyan – mai kifejezéssel – naplót, amit összevethetünk Clementis írásával: Pomerius Sámuel például az eperjesi kollégium 1673. évi megszüntetéséről „jegyzőkönyvet” (*acta tragica*) vezetett, Fábri Gergely pedig 1734-ig vezetett naplóját „tanító jellegű emlékiratnak” (*monumentum*) nevezte. De a szerző közvetlen környezetében is van példa az ilyen jellegű írásgyakorlatra: a Fancsalhoz közeli, szintén abaúji Zsujtai András református lelkész magyar nyelvű omniáriumába („*actáinak lajstromos könyvébe*”) vezet személyes megjegyzései túl híveinek anyakönyvi adatait is. Anyai unokatestvére, Petrovitius Jakab szintén vezetett naplót, amit annak fia, a Gömörben magyar szót tanuló János vitt el Clementisnek, amint az a kiadott szövegben is olvasható. Clementis János is életének egy határpontjától, Radácsból való elűzetése és Fancsalba való megérkezése idejétől, 1719-től kezdte el összefoglalni sorsának eseményeit, majd rendszeressé akkor váltak a bejegyzések, amikor 1749-ben Abaúj vármegye törvényszéke elé idézték a megtartott magán-istentisztelet miatt (innen-től gyakoribbak a személyes bejegyzések is).

Ahogy Gyulai Éva megjegyzi: „Feltűnő, hogy a »nagyvilág« eseményei mennyire hidegen hagyják a fanciali lelképástort, mintha kizárólag csak közvetlen környezetének hivatali és családi problémái foglalkoztatnák.” (20.) Jellemző azonban nemcsak Clementis, hanem kora mentalitására is, hogy a természeti katasztrófákat viszont feljegyzi, sőt azokat előjelekként értelmezi: Az 1739. december 27-én, majd 1740. január 26-án és március 28-án bekövetkezett földrengés „talán a három uralkodó 1740-ben bekövetkezett halálának az előjele volt, tudniillik VI. Károly német-római császárnak, Frigyes porosz királynak és a moszkvai cárnőnek, akik ugyanebben az esztendőben adták meg a természetnek járó adósságukat.” (142.) Ugyanígy örökíti meg az 1755. évi lisszaboni földrengést kb. 4 hónappal később naplójában, egy latin emlékvers kíséretében. (313.) Az 1756. november 24-ei esti „szokatlan mennydörgés és villámlás” bejegyzése viszont a vallásuk miatti üldöztetéssel kapcsolódik össze: „Ugyanaznap hozta nekem Pereszlini uram a december 1-jei bírósági megjelenésre szóló idéző levelet a fűgedi vallásgyakorlásra vonatkozóan.” (332.)

Gyulai Éva az evangélikus lelkészek ordinációs jegyzőkönyveit, anyakönyvi adataikat és egyéb forrásokat felkutatva rajzolja meg Clementis János apai és anyai őseinek – több generációra visszamenően evangélikus lelkészeknek – a sokszor mozgalmas pályáját. Míg a dédapa, Clementis András még nem viselt egyházi tisztséget, az ő fia – azaz Clementis János nagyapja –, Miklós karénekesként kezdte pályáját a Thurzók biccsei udvarában, majd rektor, diakónus, s végül 12 évig Thököly István késmárki udvari papja lett. Clementis János édesapja, Menyhért 57 éves koráig tanítóként tevékenykedett, s csak 1705-ben, a Rákóczi-szabadságharc idején ordinálták lelkésznek. A család több tagjának kellett üldözést elszenvednie: először 1672-ben a gyászévtized elején, majd Thököly Imre bukása után Menyhért testvéreinek kellett elhagyni a lelkészi hivatalt. De az eperjesi kollégium bezárását követően maga a naplóíró is Erdélyben bujdosik: két évig a kolozsvári és a medgyesi iskolában tanul.

Az üldöztetésnek rövid időre a szabadságharc vet véget, amit Menyhért egyenesen „*revolutio*”-nak nevez, azaz – a szó eredeti jelentését követve – olyan időszaknak, amikor a dolgok visszaállnak a régi kerékvágásba, mert sok felföldi helységben újraindult az evangélikus vallásgyakorlat. (26.)

A család több tagjától is maradtak fenn latin nyelvű versek: Menyhért fivére, Clementis Boldizsár diákkorában verset ír Thököly István feleségének halálára, annak fia, Clementis Zakariás pedig, aki az eperjesi kollégium poétikatanára volt, s így ifjabb unokatestvérét, a naplóíró Jánost is tanította, egy – bizonyára az oktatásban hasznosított – verses históriát jelentetett meg Nadányi János *Florus Hungaricus*a alapján.

1720-ban Clementis János idős apja is fiához menekül Fancsalba, és bátyja, Pál kántorként szolgál a gyülekezetben. A napló a szoros családi kötelékek emlékét is őrzi, s örökíti meg a kisebbségbe – mondhatni: perifériára – szorult, „a felföldi szlovák és evangélikus környezetéből elűzött, magyar és református többségű régióba került értelmiségi” (21.) küzdelmét identitása megőrzéséért.

Clementis János egyszerre volt gyülekezeti lelkész és a Szirmayak alsófügedi udvarházának papja: ez utóbbi minőségében viszont fölkelte a hatóságok, így a Szepesi Kamara gyanakvását, amiért 1749-ben a vármegye elé idézték, s az eljárás még 1751-ben sem zárult le. De az evangélikus gyülekezet megpróbáltatásaiból a következő generációnak is kijutott: 1775-ben a forrói plébános lépett fel ellenük, s foglalta el erővel a fancsali templomot s egyéb egyházi birtokaikat (*A fancsali templomfoglalás = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, III. évfolyam, szerk. STROMP László, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1904, 112–114.).

Gyulai Éva bemutatja a régió evangélikus egyházának kegyurait, az egymással „szoros birtoklási, családi és társadalmi kapcsolatokkal összefűzött” kis helyi elitet, akik ezer szállal kötődtek a sárosi és lipthói evangélikus nemességhez is. (59.) Hangsúlyozza ugyanakkor az evangélikus és református egyházak alapjában különböző helyzetét: „Míg a kora újkori (16–18. századi) borsodi és a hegyaljai, illetve Abaúj vármegyei mezővárosok jellemzően református lakossága általában független volt a földesurak, ide értve a kamara urait is, felekezeti hovatartozásától, addig az evangélikus jobbágyság letelepítése, az egyházak, templomok, istentiszteleti helyek, köztük a kastélyok és udvarházak privát imaházai alapítása és fenntartása, nemkülönben a lelkészek elhívása és alkalmazása a vidék lutheránus vallású középbirtokos nemességének köszönhető.” (60.) 1743-ban a fancsali papi gyűlésen a sárosi szuperintendens a környékbeli lelkészek széniorának jelölte ki Clementis Jánost, amit hamarosan a papi testület és a környékbeli evangélikus nemesek patrónusi közössége is megerősített. Így egy sajátos egyházkezelési szerv, egyfajta esperesség jött létre, ennek egyházi előljárója azonban nem rendelkezett ugyanolyan joghatósággal, mint az árvai, lipthói, sárosi esperes; hanem „sokkal inkább egyfajta rangot és tekintélyt hordozó cím volt, hiszen Clementist csak néhány apró gyülekezetben tették széniorrá, és nem valódi, joghatósággal bíró egyházi vezetőt kreáltak belőle.” (60.) Így az abaúji fancsali gyülekezetben és az alsófügedi imaházon kívül ehhez a közösséghez tartozott a Borsod megyei Arnót mint artikuláris hely (Szirmabesenyővel és Kurittyánnal együtt), valamint Zemplén határán Cekeháza, amit Gyulai Éva „jobb híján Hernád-menti régiónak” nevez. Ez a 18. század közepén kialakult egyházkezelési rendszer többé-kevésbé a türelmi rendelethez maradt fenn a területen, amikor új központok kezdtek kialakulni. Mindezek miatt a naplófeljegyzéseket „kivételes egyháztörténeti forrásnak” is kell tekinteni. (70.)

Clementis olykor olvasmányait is bejegyzte naplójába: a klasszikus *Curtius Rufus* mellett a wittenbergi történelemszemlélet meghatározó műve, a *Carion-krónika* (238.), a cseh nyelvű Moteschitzky-posztillák (260.), Heidegger egyháztörténete a tridenti zsinatról (178.) vagy a szarvasi evangélikus esperes 1750-ben kinyomtatott, latin című (*Innocens apostata*), de szlovák nyelvű értekezése (252.) szerepel a jegyzékben. De a katolikus kiadványokból is a saját egyházának rohamos térvesztését olvassa ki: egy 17. század elején kiadott jezsuita katalógusból „elégé kitűnik a jezsuita kollégiumok gyarapodása. Már akkor volt 32 provinciájuk, 21 professzusházuk, 371 kollégiumuk, 43 külön noviciatusuk, 103 házuk és rezidenciájuk, 13 010 társuk vagy atyáik. Ha csak Magyarországot vesszük: itt az említett katalógusban még csupán a nagyszombati és a homonnai kollégiumot sorolják fel, s mostanra vajon melyik nevezetes városban nincsenek jezsuiták? Bizony, igencsak termékeny az anyjuk!” (230.)

Gyakori a protestánsok sérelmeinek, a katolikusok túlkapásainak a megőrkítése. A naplóbeírások többségét azonban az egészen hétköznapi bejegyzések teszik ki. Tűzesetek és esőzések, a mezőgazdasághoz kapcsolódó munkák (trágyahordás, szántás; kender, lencse, borsó, mák, zab, árpa, búza, kukorica, tönköly vetése; aratás és cséplés), méhrajzás és a szikszói, szepesi, miskolci vásárba szerzés – ezek azok az események, amelyek vissza-visszatérő jelleggel, évről évre ismétlődően fordulnak elő a napló lapjain, s ezek egyszersmind a vidéki élet kereteit is meghatározták. Születés és keresztesítés, eljegyzések és esküvők, halálozások és temetések feljegyzése (köztük a három feleségére vonatkozó adatok is) adnak némi személyességet a naplónak.

A diáriumnak ezeket a vonatkozásait emeli ki Gyulai Éva is: „Különösen értékesek az időjárásra, sőt a különleges égi jelenségekre, illetve a mezőgazdasági munkákra vonatkozó feljegyzései, ezek a korszak meteorológiai és agrártörténeti kutatásainak is értékes forrásai lehetnek.” Napjaink újabb történetírói irányzatai (mentalitástörténet, *Alltagsgeschichte*, mikrotörténet) különösen fogékonyak az efféle források iránt. (20.) Gyulai Éva a napló lefordításával és közreadásával nemcsak annak a lehetőségét teremtette meg, hogy az érdeklődők széles köréhez eljusson Clementis János 18. századi naplója, de a kontextusok felrajzolásával, az értelmezési lehetőségek megteremtésével, olyan olvasási stratégia felvázolásával, mely alapvetően tér el a mai irodalmi naplók befogadási módjától, kedvet ébreszthet a *Régi diárium* olvasásához.

